

НУТҚ МАДАНИЯТИДА РИТОРИКАНИНГ АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА

Сейтжанов Жеткербай Елубаевич
*ҚДУ таржима назарияси ва
амалиёти кафедраси мудири,
филология фанлари номзоди,
профессор*

Тилни бошқа маданий бойликлар сингари кадрлаш, унинг бетакрор ва гўзал намуналарини келгуси авлодларга етказиш, уни янгича ҳаётий мазмун ва маъно билан бойитиш, халқ тилини адабий тил шаклида доимо сақлаш ва шунга интилиш ҳам қулай, ҳам фойдали, ҳам маънавий – маданий аҳамиятга эга эканлиги ҳақиқат. Бу фақат халқнинг тилинигина эмас, балки тил эгаларининг асл ижтимоий қиёфаси, мавқеини сақлаб қолиш, адабий тилнинг ўзини ҳам қотиб қолган ҳолда эмас, кенг камровли мулоқотлар, динамик кўринишда – адабий нутқ сифатида намоён бўлиш имконини беради. Халқ ўз она тили ва унинг олий намунаси бўлмиш адабий шакли орқали миллий ўзлигини намойиш этишга ҳамда инсон табиатига хос ва ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмайдиган мукамалликка интилиши унинг лисоний фаолияти миқёсида нутқ маданияти тарзида намоён бўлади [3].

Таълим ва маданият соҳасидаги давлат стратегиясида жамиятда саводхонликни ва маданий мулоқатни яхшилашга урғу берилади, аммо бу кўпроқ баёнотлар даражасида қолиб кетиб, ҳеч қандай аниқ ҳаракатлар билан тасдиқланмаяпти. Журналистлар оммавий ахборот воситаларида ўзларининг она тилларини ишлатишда масъул бўлиб келмоқдалар.

Нутқ маданияти моделининг муҳим таркибий қисми – бу ўз фикрини тўғри, саводли ва ифодали узатиб бериш, содда, онг, ақл жихатидан тушунарли қабул қилинадиган ибораларни, ўз позициясини далиллар билан асослаб берувчи ўринли воситаларни топиш маҳоратидир [2].

Нутқ маданияти – бу «коммуникациянинг ўз олдига қўйилган вазибаларини амалга оширишида зарур бўлган самарани таъминланишида маълум бир вазиятдаги мулоқат этикасига риоя қилиш имконини берувчи тил воситаларини танлаш ва ташкиллаштиришни амалга оширадиган оғзаки ва ёзма шаклдаги адабий тил меъёрларини билиш»дир [3].

Нутқ маданияти анча кўп аспектларни ўз ичига олади, жумладан:

1. Мулоқат жараёни ва ифодаларни яратиш маданияти;
2. Асосий нутқ воситаси сифатида тилни билиш маданияти;

ТИЛ ҲАМ АВДАРМА МАСЕЛЕЛЕРИ

V ilimiy maqalalar toplami

3. Сўзсиз коммуникация воситаларини ишлатиш маданияти;
4. Матнга оид нутқ маҳсулотларини яратиш маданияти;
5. Нутқнинг турли жанр ва стилларини эгаллаш маданияти;
6. Матнни яратишда ҳам (оғзаки ёки ёзма), ва уни ўқишда ҳам матнни қабул қилиш маданияти;

7. Бошқаларнинг ўз фикрларини билдиришларига нисбатан таъсирланиб, жавоб бериш маданияти;

8. Ёзма матнлар ва кўпгина бошқа аспектларга нисбатан муносабат билдириш маданияти.

Ушбу элементлар биргаликда инсоннинг турли вазиятларда ва контекстларда самарали ва адекват тарзда мулоқатда бўлишига таъсир кўрсатадиган нутқнинг комплекс маданиятини шакллантиради.

Шундай қилиб, ушбу таърифларнинг ҳаммаси нутқ маданиятига тегишлидир, лекин улар ушбу маданиятнинг турли аспектларини кўрсатадилар ва турли контекст ва вазиятларда ишлатилишлари мумкин.

Нутқ маданияти ривожланишининг янги асри бошланиши функционал статистика пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Нутқ маданиятини таърифлаш учун муҳим критерийлар бўлиб стилистик мувофиқлик ва коммуникатив мақсадга мувофиқлик бўлиб қолди. Замонавий фан борган сари урғуни тил меъёрлари соҳасидан функционал ва коммуникатив оптималлик соҳасига суриб бориб, эътиборни функционал аспектга қаратмоқда [1].

Нутқ маданияти инсон ва умуман олганда жамият маданиятининг муҳим таркибий қисмидир. У тилдаги самарали ва ҳурмат-эътиборли мулоқат билан боғлиқ бўлган кўникма ва меъёрларни тавсифлайди.

Нутқ маданияти ижтимоий-маданий ҳаётнинг муҳим аспекти бўлиб, жамият билан бирга ўсишда давом этмоқда. У самарали мулоқат қилиш, маданий меросни сақлаб қолиш ва миллий ва индивидуал ўхшашликликни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Тилдаги меъёрий ҳолатларни белгилашда, тилнинг адабийлик даражасини таъминлашда илмий асосланган имлова талаффуз қоидаларининг мавжуд бўлиши, улар ваколатли ташкилотлар томонидан расмийлаштирилиб, маълум маънода тил истеъмолчилари учун мажбурий бўлиши, қонуний ҳужжат ҳолига келтирилишининг аҳамияти катта, албатта. Аммо тил истеъмолчиларининг ҳаммасида ҳам ана шу қонун қоидалардан етарли даражада хабардор бўлиш имкони бўлавермайди. Улар тил меъёрини асосан эшитиш ва кўриш натижасида

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

ўзлаштирадилар қамда шу асосда гапириб ваёзиб кетаверадилар. Бунда тилдан фойдаланувчининг, айниқса, ёш пайтидаги, тилни энди ўзлаштира бошлаганчоғларидаги оила куршовининг, атроф муҳит, таълим ватарбия манбаларининг аҳамияти катта бўлади. Шунинг учун ҳам кўпчилигимиз шевачилик иллатларидан кутула олмаймиз, айримларимизнинг саводхонлигимиз ўзига ярашабўлади. Аслида бу жараён инсонинг бутун умри да давомэтиши мумкин [3].

Тил меъёри ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқ учун мажбурий бўлиб, тилнинг барча аспектларини қамраб олади. Адабий тил меъёрлари таснифлари ичида қуйидагиларини ажратиб кўрсатиш мумкин: нисбий барқарорлик – меъёрлар вақт давомида ўз структурасини сақлаб қолиш тенденциясига эга бўлиши; кенг тарқалганлик – уларнинг кўплаб вазиятлар ва контекстларда қўлланиши; ҳамма бир овоздан қабул қилинганлик – ушбу меъёрларга риоя қилиш ҳамма учун мажбурий ва қутилган натижали бўлиши; мажбурийлик – адабий тил меъёрларига ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқда риоя қилиниши; тил тизимининг қўлланиш, қабул қилинган одатлар, қоидалар ва имкониятларга мувофиқлиги – меъёрлар тилнинг қоида ва имкониятларига мувофиқ бўлиши, ҳамда ҳамма бир овоздан қабул қилинган урф-одатлар йўналишига риоя қилиши керак.

Меъёрлар миллий тилнинг барқарорлиги, бирлиги ва ноёблигини таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Улар адабий тилнинг яхлитлиги ва тушунарли бўлишига ёрдам берадилар, ва уни шевалар, ижтимоий ва профессионал жаргонлар, ҳамда оғзаки нутқ таъсиридан ҳимоя қиладилар. Адабий меъёрлар миллатнинг бирлигини учта поғонада, яъни географик, тарихий ва ижтимоий поғоналардаги бирлигига имкон яратади.

Нутқ бойлиги–бу коммуникатив хусусият бўлиб, тил воситаларини турлича ишлатишда намоён бўлади. Нутқнинг ёрқинлиги, ифодалилиги ва оригиналлиги, ҳамда унинг образларнинг бой ассортиментини яратиш қобилияти тилнинг бойлигига боғлиқдир. Тил бойлигининг асосий компоненти тил ўз луғатига киритган кўплаб сўзлар, яъни сўзларнинг синонимик қаторларидир.

Нутқнинг тўғри структураси факторларнинг мантиқий кетма-кетлиги ва уларнинг боғланишлари асосида қурилади, шунингдек асосланган ҳолда ифодаланишини талаб қилади.

Бироқ нутқнинг ҳаммабоплиги суҳбатдошнинг онг-билим даражаси, маълумоти, тарбияси ва ёшига боғлиқ бўлади. Шунга қарамасдан, бунда

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

мулоқат ташаббускори муҳим роль ўйнайди, ва у ахборотни узатиб бериш усулларини мослаштириши ва суҳбатдошга тушунарли бўлган тил воситаларини танлаши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Васильева А.Н. Основы культуры речи. М., 1990. 248 с
2. Кочнова К.А. Русский язык и культура речи: учебное пособие. Н.Новгород: НГСХА, 2013. 202 с.
3. Тешабаева Д.М., Камалова М. Нутқ маданияти. – Тошкент.: Иқтисодиёт, 2018.